

مروری بر آثار و احوال زنده یاد استاد حبیب... فضایی (خوشنویس نامدار معاصر)

کاوه تیموری*

مقدمه

مرحوم استاد حبیب... فضایی (۱۳۷۶ - ۱۳۰۱ ه. ش) یکی از استادان هفت قلمی خوشنویسی معاصر به شمار می‌آیند که در اصفهان پایتخت خط ایران و یکی از قطب‌های مهم خوشنویسی کشور، دهه‌های متمادی به آموزش و ترویج خط و خلق آثار کتیبه در اقصی نقاط ایران و جهان اسلام همت خود را مصروف داشتند. در این نوشتار به لحاظ اهمیت موضوع به مطالعه‌ی ابعاد هنری آن بزرگوار پرداخته می‌شود.

زندگی و زمینه‌ی اجتماعی

استاد حبیب... فضایی در سال ۱۳۰۱ در سمیرم علیا در استان اصفهان متولد شد. پدر وی مرحوم محمد ابراهیم از عالمان زمان خود و فرزند ملامحمدخان بود که ایشان نیز از اصحاب علم زمان خود به شمار می‌رفت. هر دو اینان از علاقمندان هنر خوشنویسی بودند. استاد فضایی در بعضی از گفته‌ها و نوشته‌های خود به قرآنی اشاره می‌کند که با خط نسخ به شیوه‌ی ایرانی توسط جدّ وی به نگارش درآمده و در واقع اولین منبع الهام وی در پرورش حسّ زیباشناختی به شمار می‌آید.

نامبرده در سال ۱۳۲۵ به اصفهان هجرت می‌کند و بادرآمدن به کسوت طلبگی در مدارس مسجد سید، مدرسه صدر و ذوالفقار به تحصیل علوم دینی، ادبیّت و عربیت پرداخته و در مجموع هشت سال به سلوک علمی و دینی می‌پردازد. عشق به تحصیل و وجود انگیزه قوی

در آن مرحوم او را برای ادامه‌ی تحصیل در رشته‌ی ادبیات دانشگاه اصفهان ترغیب می‌کند و نهایتاً در جایگاه معلمی برجسته در سال ۱۳۴۴ به تدریس دروسی چون ادبیات فارسی و عربی، تعلیمات دینی و هنر خوشنویسی می‌پردازد.

رهاورد زندگی شغلی استاد تربیت شاگردان مبرز است که در عرصه علم و هنر زبانزد خاص و عام بودند تنها در عرصه خوشنویسی می‌توان بیان کرد که اکثر قریب به اتفاق استادان خوشنویس استان اصفهان از محضر استاد فضایی کسب فیض نموده‌اند و افزون بر این استاد از طریق دو کتاب ارزشمند اطلس و تعلیم خط به شکل غیرحضور در جامعه‌ی خوشنویسی کشور حضور تأثیرگذاری داشته‌اند. زیرا ردّپای بسیاری از مطالب خوشنویسان و استادان این رشته را می‌توان در این دو کتاب مهم استاد به نظاره نشست.

سلوک و فعالیت هنری

استاد فضایی برخوردار از میراث گرانبهای فرهنگی و محیط هنری خانوادگی بود و چنانچه خود اشاره کرده‌اند «همه قبیله من عالمان دین بودند» و به همین جهت ویژگی‌های محیطی، فراهم آورنده‌ی ذوقی سرشار در زمینه‌ی کسب تجارب هنری برای او به‌وجود آورده بود. نخستین ذوق‌آزمایی‌های استاد فضایی با راهنمایی‌های مرحوم پدر

ایشان انجام پذیرفت و سپس مشق کردن از خط مرحوم جدّ ایشان «ملا محمد خان، که از کاتبان قرآن مجید به شمار می‌رفت، انجام گرفت. بی‌دلیل نیست که در آینه خوشنویسی استاد فضایی، خط نسخ جایگاهی ویژه پیدا کرد و پاکیزه نویسی و زیبایی‌های ایشان در خط نسخ آن هم به شیوه‌ی ایرانی بسیار مورد توجه اهل فن قرار گرفت.

مهاجرت به تهران به انگیزه‌ی ادامه تحصیل فرصت مغتنمی برای استاد پیش آورد که در مدت چهل روزه‌ی اقامت، به عنوان سالکی عاشق و تشنه در وادی خوشنویسی به محضر استاد صاحب سبکی چون مرحوم علی‌اکبرخان کاوه (۱۲۷۱-۱۳۶۷ ه.ق) رسیده و در مکتب آن بزرگمرد عرصه‌ی خوشنویسی به تلمذ بردارد. و سپس از محضر زنده یاد، استاد حسن زرین خط بهره برد. او مدت تلمذ در محضر این استادان روان‌شاد را ده- بیست جمعه ذکر کرده است و از آنجا که به اصفهان انتقال می‌یابد مشق و مشاقی را به عنوان یک فرضیه دائمی در برنامه کار قرار داده و در این حال به تعبیر خودشان «از راهنمایی‌های مرحوم خلیلی‌پور تأثیر پذیرفته است.» (فصلنامه هنر، ۱۳۶۶: ص ۶۱)

در هر حال چنانچه می‌دانیم فرصت کوتاه تلمذ استاد و دوری از استادان بزرگ آن زمان او را در انتخاب رویه‌ای تازه در سیر و سلوک این هنر ارزشمند سوق داد و آن این که از طریق یادگارهای استادان پیشین مانند میرعلی هروی (ف: ۹۵۲ ه.ق)، میرعماد (۱۰۲۴-۹۶۱ ه.ق) و باباشاه اصفهانی در شهر هنر آفرین اصفهان و با استفاده از آثاری چون، کتیبه‌ها، مرقعات و آثار به جامانده استادان سلف این رشته، مرحله‌ای تازه از یادگیری و کندوکاو در وادی خوشنویسی به توسط ایشان آغاز می‌شود که بی‌اغراق دستاورد این سلوک عظیم هنری که هیچ‌گاه متوقف نشد، شأنی بود که در هنر خوشنویسی برای وی به وجود آمد تا جایی که به اعتقاد نگارنده می‌توان از وی به عنوان «دایره‌المعارف هنر خوشنویسی» یاد کرد.

استاد فضایی در حیات خود، مناصب شغلی- هنری چون سرپرستی انجمن خوشنویسان اصفهان (۱۳۳۵-۱۳۴۸)، عضویت در شورای عالی، عضویت در هیأت امان و عضویت در شورای تشخیص هنری مرحله استادی را به عهده داشتند.

ارزش‌های ویژه هنری استاد و مروری بر کتیبه‌های نگارش شده وی

مرحوم استاد فضایی (ره) در کنار سیر و سلوک در وادی هنر خوشنویسی از سختکوشی و ویژه‌ای برخوردار بود. شیوه‌های مختلف خوشنویسی شامل: نسخ، ثلث، رقا، ریحان، محقق، توقیع، رقع، نستعلیق، شکسته، دیوانی جلی، دیوانی خفی، کوفی و... بسیاری از شیوه‌های متروک و مرجوع شده به تاریخ در قلم ایشان زنده و احیا می‌شد.

تنوع اعجاب‌انگیز در به‌کارگیری اقلام مختلف به مثابه اعجازی بود که با مدد از انفاص قدسی در آثار ایشان هویدا بود. بی‌اغراق نخواهد بود که ایشان را در داشتن این ویژگی در بین خوشنویسان کشور و تجربه کردن همه‌ی شیوه‌ها منحصر به فرد بدانیم. استاد فضایی در مورد تفاوت خوشنویس با سایر هنرمندان چنین بیان می‌دارد:

«... تفاوت خوشنویس با سایر هنرمندان رشته‌های هنرهای ظریفه،

محدودیت او در رعایت بسیاری از قواعد و اصول مسلم خوشنویسی است، به عبارت دیگر، در خوشنویسی، هر تحویلی زائیده رعایت اصولی مستحکم و قواعدی پابرجاست. خوشنویس هرگز نه مجال آن را دارد و نه امکان اینکه به دلخواه، دست به ابتکاری زند خارج از چارچوب‌ها و قواعد معین. و این چیزی نیست جز حفظ حرمت و تقدس این هنر پُرقدمت و دوام اسلامی.» (فصلنامه هنر، ۱۳۶۶: ص ۶۷)

در عین حال ایشان قواعد و اصول مستحکم خط را مانعی برای تحول در نظر نمی‌گیرد و معتقد است: «ذات و جوهر هنر این است که دائم در تکاپو و تحول است. رعایت قاعده و اصول در خط را هرگز نمی‌بایست به معنای درج‌زدن و یک جا ماندن تعبیر کرد. قاعده و اصول به‌جای خود، اما شیوه و شگرد خوشنویس هم به جای خودش مطرح است. خوشنویسی اسلامی، زیبایی و تحول و تکاملش را مدیون ارائه این ذوق و شگردهاست، یعنی همان اصطلاحی که ما به آن «شیوه» می‌گوییم. این شیوه و شگرد نه چندان قابل تعریف است و نه به آسانی قابل فهمیدن. خط را، خوشنویسی را، باید شناخت. باید مرارت کشید، مطالعه کرد تا به این شیوه و شگردها آشنا شد. گاهی تنها در تحریر کلمه‌ای و الفبایی در کار یک خوشنویس می‌شود به شیوه و شگرد منحصرش راه یافت» (فصلنامه هنر، ۱۳۶۶: ص ۷۰)

کارنامه هنری استاد با کثرت نگارش آن هم با درستی و پاکیزگی همراه است. به دلیل شرایط و ویژگی‌های فرهنگی و سفارشات متعدد شکوفایی ایشان در خط ثلث و نسخ بیش از سایر خطوط بود. کتیبه‌های زیادی از دورترین نقاط کشور در اماکن متبرکه تا کربلا، سوریه و خارج از کشور به خط استاد فضایی موجود است.

نگارش اشعار مذهبی با خط نستعلیق جلی به رنگ سفید بر زمینه آبی که با مینا، کار شده، یکی از جلوه‌های هنری ویژه استاد به شمار می‌روند. به‌دست‌دادن فهرست کاملی از آثار ایشان در زمینه کتیبه و اشعار نوشته شده، مستلزم جست و جویی گسترده در سطح کشور و خارج از کشور است. اما نگارش سوره‌ی یاسین در بالای ضریح حضرت امام رضا (ع) و هم‌چنین اشعاری در ضریح حضرت سیدالشهدا (ع) از کارهای شناخته شده‌ی استاد می‌باشند. نگارنده هرگاه توفیق حضور در بارگاه امام رضا (ع) را می‌یابد با دیدن آثار استاد بی‌اختیار با درود به روح ایشان، رحمت حق تعالی را برای وی مسألت می‌نماید.

اما اشاره به برخی دیگر از آثار استاد:

- نگارش خطوط عسکرین (ع) در سامرا
- نگارش کتیبه‌های ضریح حضرت ابوالفضل (ع) و درهای حرم حضرت سیدالشهدا (ع) و حرم کاظمین علیهم السلام
- کتیبه‌های در و رواق حرم حضرت زینب (س)
- نگارش خطوط در نقره و مینا برای رواق و حرم حضرت رضا (ع)
- نگارش بسیاری از کتیبه‌های مساجد، حسینیه‌ها و بناها در کشور

سجایای اخلاقی

مضمون یکی از اشعار عطار نیشابوری مصداق عینی شخصیت والای استاد فضایی است «وارستگی اوج زندگی معنوی است» و این سخنی است که متانت، صبر، آرامش درونی استاد، کم سخن‌گفتن، و بجا سخن‌گفتن، عشق و علاقه به شاگردان، سختکوشی و کار بی‌امان،

سادگی و بی‌تکلفی و ده‌ها صفت برجسته دیگر را در شخصیت مرحوم فضایی معنی و مفهوم می‌بخشد. شاگردان استاد که همچون پروانه به دور او حلقه می‌زدند بهترین گواه راستین برای صحنه گذاردن به این مقام والای معنوی او بودند و اگر از پس بیش از نیم قرن خود ساختگی چنین لطیفه‌ای دلنشین، حاصل نمی‌آمد عجیب می‌نمود!

انس با قرآن، ادب فارسی و باده‌نوشی از جام عرفان بزرگان علم و دین و قدسیت و قداست هنر خوشنویسی به عنوان حامل کلام وحی و جایگاه معنوی این هنر از اجزا اصلی زندگی هنری برای رهرو این وادی است که او را با بنیان‌های فرهنگی جامعه آشنا ساخته و پیوندی ناگشودنی را دوام و بقا می‌بخشد و به راستی که استاد فضایی برآیندی کم‌نظیر از این موارد بود. تنها همنشین واقعی او قلمش بود که از زبان آن، یادگارهای ارجمندی برای اهل هنر باقی گذارده است. «ایشان هیچ‌وقت بدون وضو دست به قلم نمی‌برد. برای نوشتن قرآن، ماه رمضان را انتخاب کرده بودند و برای نوشتن از آغاز یک رمضان شروع کردند و تا پایان رمضان سال بعد آن را تمام کردند و روزانه ده تا یازده ساعت روی این مسأله کار می‌کردند.» (عطریان، ۱۳۷۶: ص ۴)

بحث در مورد سجایای اخلاقی این استاد فرزانه امری است که آن را باید به شاگردان و نزدیکان استاد واگذار کرد. زیرا همنشینی آنان با استاد گوشه ناشناخته‌ای از زندگی وی را برای اهل هنر به ارمغان خواهد آورد.

آن‌گونه که آلبرترین گاور بیان کرده است «در اسلام، خوشنویسی عامل تجلی روحانیتی است که از کمال درون سرچشمه می‌گیرد. کمالی که ناشی از هماهنگی با خواست خداوند است. در میان مسلمانان، عرفان و خوشنویسی پیوندی نیرومند داشته‌اند» (گاور ۱۳۷۶: ص ۳۰۷) و استاد فضایی در زمره‌ی خوشنویسانی بود که به این راز و رمز زیبا دست یافته بود. اشعار زیبایی او که از غوغای درون و عشق به اهل بیت و ائمه اطهار علیهم السلام حکایت می‌کرد بیانگر این نکته بود که خوشنویسی انعکاس روحی او در قالب نگارش کلماتی بود که از بزرگان دین و اولیاء... روایت شده بود و استاد آنها را به شکلی چشم‌نواز برای اهل ذوق به ارمغان می‌آورد.

آن بزرگوار طبع فیاض و ذوق شاعری داشت. کتابت بی‌شمار اشعار زیبایی بزرگان ادب فارسی باعث پیدایش استعداد شاعری در او شده بود و در شب‌هایی که با خوشنویسان کشور در گردهمایی‌ها مؤانست داشت از حافظه‌ی خود دل‌سروده‌های خود را بیان می‌کرد. در جایی سروده است:

جانم بسوختی و بلند است آه من
آخر به غیر عشق چه باشد گناه من
یا از فضائل ندهی سرخط امان
یا آنکه رحم آری و بخشی گناه من

آخرین ذوق‌ورزی او در عرصه‌ی ادبیات فارسی انتخاب این متن سنگ‌نوشته به وصیت خودش بوده است:

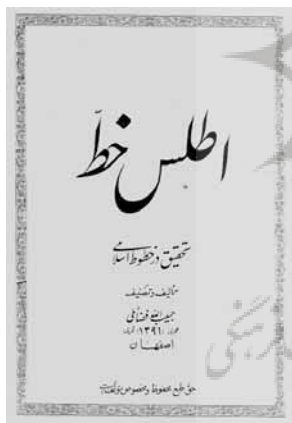
ای پاک بی‌انبار! بر این ذره خاک سراسر نیاز خود رحمت آری!
روحیه تحقیق و پژوهش

یکی از ویژگی‌های مهم استاد فضایی که در تعداد قلیلی از اهل

هنر یافت می‌شود داشتن روحیه تحقیق و پژوهش بود. استاد فضایی دست‌مایه پربرت ذوق و هنر خود را با رویه‌ی علمی و تحقیقی همراه کرده بود و به خاطر بهره داشتن از ادبیات عربی و فارسی و علاقه‌مندی به موضوع خوشنویسی کار عظیمی را تحت عنوان «اطلس خط» سامان داد که به شهادت بزرگانی چون، مرحوم امیری فیروز کوهی، مرحوم استاد دکتر غلامحسین یوسفی و محقق گراندرد یعنی استاد جواد صفی نژاد از آثار منحصر به فرد در زمینه دانش و اطلاعات خوشنویسی و خط به‌شمار می‌رود. استاد فضایی در جایی بیان داشته‌اند اطلس خط ماحصل ۲۰ سال تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات در زمینه خط است و هدف از تدوین این کتاب بزرگ را بازشناسی ماهیت و جوهر هنر پُرازش خوشنویسی بیان کرده‌اند. این کتاب در زمینه دانش و اطلاعات جامع خوشنویسی در زبان فارسی بی‌نظیر است و شرق‌شناسان بزرگی چون «آن ماری شیمل» در اطلاعات و تحقیقات خود بارها بر آن استاد کرده‌اند. استاد فضایی برای دو کتاب اطلس خط و تعلیم خط زحمات زیادی متحمل شده‌اند و در این باب به یکی از شاگردان خود اشاره داشته‌اند که «من عصاره‌ی وجودی خویش و دوران زندگی را صرف تألیف این دو کتاب کرده‌ام» (عطریان، ۱۳۷۶: ص ۲)

مروری بر کتاب‌های استاد فضایی

۱ - اطلس خط (۱۳۵۰)

کتاب اطلس خط بهترین کار تحقیقی استاد فضایی است که زیرساخت‌های اصلی هنر نگارش، در آن تبارشناسی و واکاوی شده‌اند. این کتاب به عنوان منبع بسیار مهمی در آگاهی‌رسانی به اهالی خط و خوشنویسی معاصر ایران نقش عمده‌ای داشته است. خطوط مهم مانند خط کوفی (امّ الخطوط)، اقلام سته شامل محقق، ریحان، ثلث، نسخ رفاع، ریحان و خطوط ایرانی - اسلامی مثل تعلیق، نستعلیق و شکسته در قالب هشت فصل با محورهای مهمی چون پیدایش، دگرگونی، مروّجان و استادان، وجه تسمیه، درجه و مرتبه و توصیف به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند.

مرحوم فضایی به موازات این تحقیق گسترده و سیر در انواع نمونه‌ها خود نیز به تجربه‌آموزی دست زده و در انواع خطوط نمونه‌هایی را ساخته که در جای جای کتاب ارائه شده است.

در کتاب اطلس خط مرحوم فضایی رنج کتابت دشوار کتاب را

بیانی علاوه بر نگاه کارشناسانه مرحوم فضایی آوردن قطعات ارزشمندی است که کتاب را دیدنی‌تر نموده است. هر چند اطلس خط از نظر بیان شرح و حال خوشنویسان با تحقیق گسترده و وسیع مرحوم بیانی قابل مقایسه نیست و حتی یکی از منابع اصلی اطلس خط تحقیق دکتر بیانی است اما اطلس خط به علت وجه هنری و وجود تصاویر برای اهل خط‌گیری و جاذبه بیشتری دارد.

باید توجه داشت که ارائه‌ی این مجموعه در سال ۱۳۵۰ یعنی نزدیک به ۴ دهه پیش منبعی ارزشمند برای نسلی از خوشنویسان و علاقمندان خط به شمار می‌آمده که امروزه در عرصه‌ی کشورند. در این کتاب مرحوم فضایی دارای یک نگاه تاریخی و اجتماعی نیز می‌باشد یعنی مطالعه‌ی پدیده‌ی فرهنگی خط را با در نظر داشتن سایر ابعاد آن مد نظر قرار داده است.

علاقه‌ی ذاتی مرحوم فضایی به خط نسخ موجب توجه بسیار زیاد او به احوال خوشنویسان خط نسخ در اطلس خط بوده است. این علاقه تا حدی است که ایشان در صفحه ۳۹۱ کتاب در باره‌ی خط نسخ چنین می‌نویسد:

خط نسخ خطی است کامل، معتدل، منظم، روشن و واضح که هیچ‌گونه اشتباه و التباس در حروف و کلمات آن واقع نمی‌گردد و به‌خصوص وقتی که با حرکات و اعراب نوشته می‌شود، کامل‌تر از آن در خطوط اسلامی دیده نمی‌شود. (فضایی: ۱۳۵۰، ۳۹۱)

مرحوم فضایی در این کتاب بسیاری از زوایا و گوشه‌های ناشناخته در احوال و آثار خوشنویسان را برای مخاطبان معرفی کرده است. در جایی به نقل از مرحوم همایی در مقایسه جایگاه دو خوشنویس نامبردار دوره‌ی قاجار یعنی اشرف‌الکتاب و آقا غلامعلی اصفهانی آورده است: «مرحوم اشرف‌الکتاب کُندنویس بوده ولی بر عکس او آقا غلامعلی تند و سریع می‌نوشته که گویند از اول فجر تا ظهر گاهی یک حزب قرآن کتابت می‌کرده است. بدین مناسبت وقتی آقا غلامعلی به اشرف گفت من در ظرف مدت یک ماه یک قرآن توانم نوشت و تو در یک‌سال هم این کار نتوانی کرد در جواب گفت بعد از ما مردمان خواهند گفت کدام خوب‌تر نوشت و نمی‌گویند کدام تندتر نوشت.» (فضایی ۳۶۴)

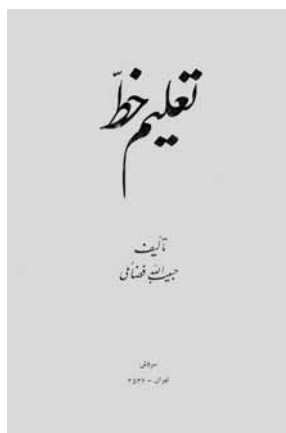
لازم به ذکر است به رغم تألیفات متفرقه و گوناگونی که در عرصه‌ی تاریخ و تحلیل خط در دهه‌های گذشته صورت پذیرفته هنوز این کتاب دارای جایگاه ویژه و ارزشمندی است. در عین حال نقد و معرفی مفصل درون‌مایه اصلی آن بحث میسوطی را می‌طلبد و تنها به این نکته بسنده می‌شود که در حال حاضر جای تجدید چاپ این اثر ارزشمند به شدت احساس می‌شود.

(۷۰۰ صفحه) که در خیلی از صفحات با جدول، نمودار، اعداد، ارقام، ذکر منبع، نمونه‌های خطوط (شامل خطوط متنوع ابتدایی تا جدید) همراه می‌شده برخورد همواره کرده و نوعی کتابت تلفیقی را رقم زده که به ویژه در ۱۰۰ صفحه اول آن موجب عدم یکدستی در صفحات شده و از نظر بُعد هنری کتابت، نمی‌توان آن را نمونه‌ی واقعی کتابت استاد فضایی به شمار آورد. زیرا در این کتاب با توجه به ماهیت تحقیقی آن، هدف اصلی استاد به عرضه درآوردن مطالب کتاب بوده و نه نگارش هنری آن، بنابراین اطلس خط از حیث ارائه نمونه‌های مختلف از انواع خطوط در یک دوره‌ی زمانی از پیدایش تا تکامل خط اثری منحصر به فرد است. احاطه مرحوم فضایی به زبان عربی و ادبیات فارسی و آشنایی او با خطوط شش‌گانه و هم‌چنین روحیه و ذوق تحقیق عامل اصلی غنی‌بودن کتاب اطلس خط می‌باشد. به طوری که اطلس خط در واقع دانش خوشنویسی جهان اسلام، با قطب‌های اصلی آن یعنی کشورهای عربی، ترکیه و ایران با دسترسی به منابع اصلی را در خود جمع کرده است. وجه تمایز اطلس خط با کتاب احوال و آثار خوشنویسان مرحوم

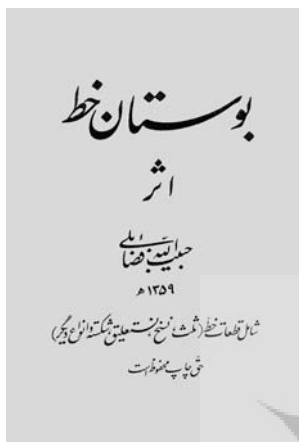

۲ - کتاب تعلیم خط چاپ اول (۱۳۵۶)، چاپ هشتم، (۱۳۸۷)

که در اکثر مقالات و نوشتارهای مرتبط با خط از این اثر ارزشمند به عنوان منبع قابل اعتماد استفاده شده است و باید انصاف داد استاد فضایی برای تألیف این اثر آموزشی رنج طاقت فرسایی را بر خود هموار داشته‌اند و بی دلیل نیست که این کتاب با چاپ‌های متعدد، در حوزه‌ی خط و خوشنویسی به اثری ماندگار تبدیل شده است و پرجمع‌ترین کتاب آموزشی خوشنویسی در آثار منتشره معاصر است که دارای جامعیت مثال‌زدنی است.

۳ - بوستان خط (۱۳۵۹)

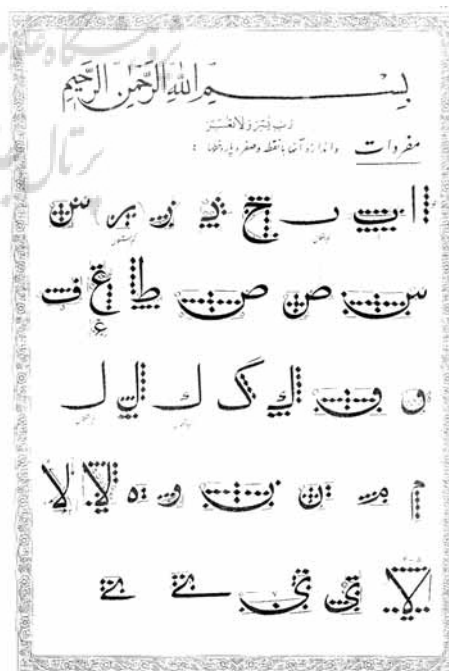
کتاب دیگر استاد با نام «تعلیم خط» با انتشار بیش از هشت چاپ از کتاب‌های ارزنده آموزشی به شمار می‌رود که در آن خطوط مهمی چون، نسخ، ثلث، نستعلیق و شکسته را در قالب مفردات، کلمات و ترکیبات، با ارائه قطعات زیبا آموزش می‌دهد درباره‌ی این کتاب نیز اهل هنر اظهار نظرهایی کرده‌اند که در انتهای آن آمده است. در مجموع در این کتاب نیز روحیه‌ی محققانه ایشان با استنادات مربوطه آن به وضوح مشهود است. این کتاب با ۵۲۵ صفحه، دربردارنده‌ی یک مقدمه و هشت فصل می‌باشد که عمده‌ترین مباحث آن شامل شیوه‌های خط، ابزار خوشنویسی، قواعد کلی و قواعد ویژه و سایر موارد می‌باشد. لازم به ذکر است کتابت مرحوم فضایی در این اثر راه کمال سپرده و نسبت به اطلس خط از سطح کیفی بالاتری برخوردار شده است. مطالب کتاب خوشخوان و روان بوده و عموماً موارد کاربردی و مورد نیاز اهل خط در آن ذکر شده است. به دلیل همین وجه آن ملاحظه می‌شود

این اثر ارزشمند با چاپ نفیس و نزدیک به قطع سلطانی دربردارنده‌ی نزدیک به ۲۰۰ قطعه خوشنویسی در شیوه‌ها و اقلام مختلف است که نشانه وسعت کار و تنوع آثار ایشان می‌باشد. مضامین استفاده شده با توجه به شم ادبی و ذوق هنری استاد فضایی ویژگی دلنشینی آنها را مضاعف کرده است. در انتهای این کتاب شاگردان و دوستان با ارائه آثار و قطعات خوشنویسی ارادات خود را به استاد عرضه داشته‌اند.

کتاب ماه
۱۳۸۸
۸

صفحه‌ای از کتاب بوستان خط

صفحه‌ای از کتاب تعلیم خط

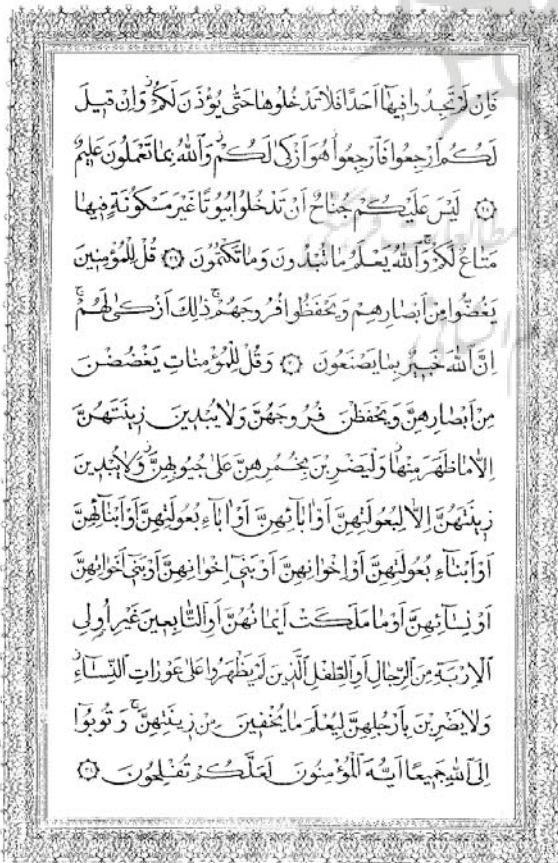

این کتاب در بردارنده‌ی ۱۰۰ قطعه از آثار خوشنویسی استاد در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۴ می‌باشد و برخی از قطعات نیز تحت تأثیر فضای انقلاب اسلامی و ارزش‌ها و مفاهیم انقلابی است. در این قطعات پختگی و استحکام خط استاد فضایی که در اثر تسلط همه‌جانبه استاد به‌وجود آمده موج می‌زند. تنوع اقلام و حضور قلم جلی و کتیبه به‌ویژه در شیوه‌ی نستعلیق، قطعات ترکیب‌بندی شده و چلیپاهایی ارزشمند در این مجموعه وجود دارد که همگی شیوه‌ی کمال یافته استاد فضایی را به نمایش می‌گذارد.

کتابت قرآن مجید منتهی‌الیه معراج معنوی یک خوشنویس است: آخرین منزل روحانی خط دانی چیست؟ خوشنویسی که لقب کاتب قرآن گیرد و مرحوم فضایی در شمار آن کاتبانی است که قرآن را به خط نسخ به رشته تحریر درآورد و این اثر تاکنون چندین چاپ را توسط انتشارات سروش تجربه کرده است. این اثر بعد از اطلس و تعلیم خط مهم‌ترین اثر کتابت استاد با بیش از ۶۰۰ صفحه می‌باشد. خط استاد متأثر از شیوه نسخ ایرانی مرحوم احمد

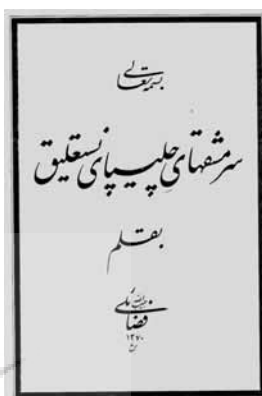
صفحه‌ای از قرآن اثر استاد فضایی

صفحه‌ای از کتاب بوستان هنر خط

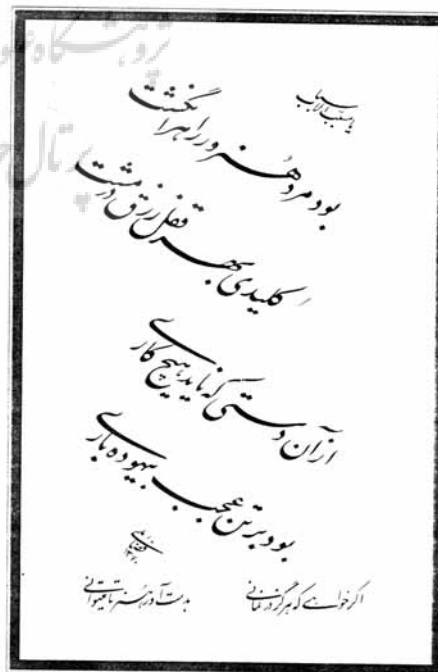

نیریزی که استاد به خط آن ارادت ویژه‌ای داشت، تحریر شده است. خط نسخ کانون اصلی هنر خوشنویسی مرحوم استاد فضایی در کتابت بود و صفحات پاکیزه قرآن ایشان حاکی از روانی کتابت و نگارش بدون تکلف آن دارد. یکدستی و یکنواختی کتابت از آغاز تا انجام پیداست. آیات در هر صفحه بسیار زیبا پایان یافته‌اند و به لحاظ «رسایی، سهل خوانی و زیبایی منظر» یعنی سه اصلی که مرحوم فضایی در مباحث تحلیلی خط همواره مد نظر داشتند دارای مرتبه بالای هنری است.»

۶ - سرمشق‌های چلیپای نستعلیق (۱۳۷۰)

این اثر شامل ۷۰ اثر خوشنویسی در قالب چلیپاست که مرحوم فضایی با هدف تعلیم این قالب ریشه‌دار و زیربنایی در خط نستعلیق آنها را به زیور چاپ آراسته‌اند. در مقدمه‌ای کوتاه استاد، استواری کلی در چلیپا را بر روی کشش‌ها (کشیده‌ها) بیان می‌دارند و با تقسیم‌بندی انواع چلیپا برای آنها نمونه‌های عینی را در صفحات کتاب ارائه داده‌اند. این اثر را می‌توان نمونه‌ای برای گرایش جدی استاد به خط نستعلیق در دهه هفتاد به شمار آورد.

- ۷ - گنجینه الاسرار عمان سامانی (انتشارات سروش)
- ۸ - مردافرین روزگار شامل زندگی حضرت زینب (س) (اثر تحقیقی)
- ۹ - اصحاب رس (اثر تحقیقی)
- ۱۰ - آیه گنج نور، یا گنج حقیقی، انتشارات سروش (تفسیر آیه نور)
- ۱۱ - شناخت قرآن در ظاهر آن (چاپ نشده)

البته در کنار آثار مکتوب ایشان، آثار زنده‌ی دیگری وجود دارد که همیشه جایگاه استاد را رفیع و منبع می نماید و آن تربیت شاگردان زنده‌ای است که هم‌اکنون میدان‌داران وادی هنر خوشنویسی هستند و امیدواریم که شاگردان و رهروان هنر خوشنویسی جایگاه و منزلت هنری و اخلاقی این استاد فرزانه را به عنوان الگوی عینی و عملی خود به شمار آورند تا جامعه‌ی ما شاهد پرورش فضایی‌های دیگری نیز باشد.

ارزیابی و نقد شیوه‌ی خوشنویسی استاد فضایی

اگر بخواهیم ویژگی‌های شیوه‌ی خوشنویسی استاد فضایی را مورد بررسی قرار دهیم ناگزیریم برای این کار مهم ملاک‌هایی را اختیار کنیم. صاحب‌نظران معتقدند که برای شکل‌گرفتن خوشنویسی واقعی باید چند عامل در کنار هم قرار گرفته و با هم آمیخته شوند.

آلبرتین گاور چند عامل زیر را بر می‌شمارد:

- ۱ - درک جامعه از نوشتار (خط)
  - ۲ - مهارت و درک خط (توسط خوشنویس)
  - ۳ - قوانین صریح و اغلب بر مبنای ریاضیات، در ارتباط با خطوط و صفحه‌ی نوشتار (هندسه خط)
  - ۴ - اهمیت متن
  - ۵ - ماده نوشتاری و ابزار نوشتن (گاور، ۱۳۶۷ ص ۲۰۸)
- به دست دادن تلفیقی صحیح از نکات فوق خوشنویس را مستلزم اندیشه هنری والا می‌نماید و همان‌گونه که گاور بیان می‌کند «خوشنویسی فراتر از گونه‌ای ساده از مهارت است، لازمه آن داشتن نوعی فردیت است که باید در چارچوب دستورالعمل‌هایی کاملاً مشخص متجلی گردد. خوشنویسی تا حد زیادی، بیان نوعی هماهنگی است بدان‌گونه که برای تمدنی خاص قابل درک است.»^(۴)

حال با در دست داشتن این ملاک‌های مطرح شده به نقد و ارزیابی آثار مرحوم فضایی می‌پردازیم.

ما در جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که خط به عنوان حامل کلام وحی از قدسیت و معنویت ویژه‌ای برخوردار است و جامعه و اهل فرهنگ و هنر همواره آن را در حاله‌ای از تقدس نگریسته و می‌نگرد. به وسیله خط آثار ادب فارسی در لباس فاخر خوشنویسی زیباتر خوانده می‌شوند و به این ترتیب از خط به عنوان هندسه‌ای روحانی یاد می‌شود.

به همین‌سان در قلم ارزشمند استاد فضایی، خوشنویسی نظامی هندسی است که مبتنی بر اندازه‌های دقیق و ظریف با معیار و واحد نقطه بنا می‌گردد. این نظم هندسی در سه شیوه مهم نسخ، ثلث و نستعلیق کاملاً مشهود است. چنان‌که خود ایشان نیز ملاک اصلی برای یک نظام هندسی مانند خوشنویسی را مواردی چون رسایی و سهل‌خوانی، آسان‌نویسی و زیبایی منظر بیان می‌دارد.

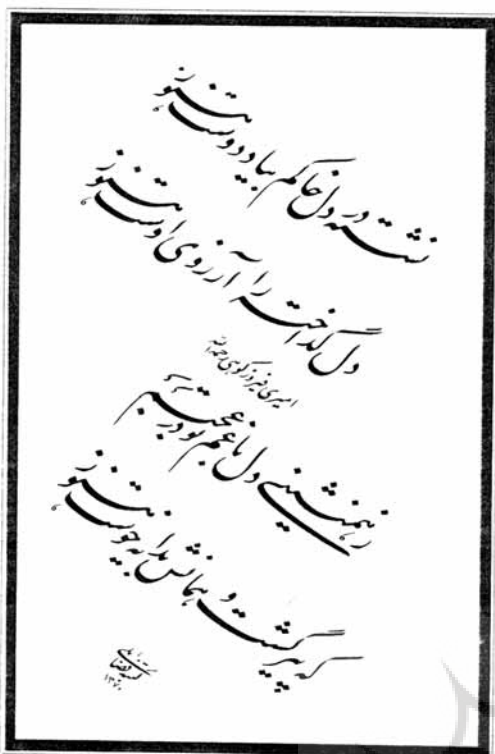
البته باید بپذیریم که نوآوری در خط با وجود یک نظام هندسی که یک میراث و پیشینه‌ی هزار ساله را داراست امری دشوار است. استاد فضایی در این مورد نظراتی روشن دارند که به آن اشاره شد. با در نظر داشتن این کلیات که استاد فضایی با توجه به مبانی نظری و محققانه‌ی خود به ماهیت و جوهر خط به عنوان یک نظام هندسی در حدّ اجتهاد دست یافته‌اند به طوری که در آثار ایشان از غبار تا کتیبه این نظم هندسی مشهود است. اما این نظم فراز و فرودهایی نیز در اقلام و شیوه‌های گوناگون دارد. در قلم کتابت خط نسخ ایشان به شهادت نمونه قرآن مجید (انتشارات سروش) اوج هماهنگی و روانی در این اثر ایشان دیده می‌شود. در قلم جلی و کتیبه نگاری نیز بر اساس کتیبه‌ها و قطعات استاد که برخی از آنها در کتاب بوستان خط (انتشارات مشعل اصفهان) با خط ثلث نوشته شده، این نظم هنری محسوس است. و بالاخره قطعات نستعلیق و آثار به جا مانده از این قلم بیانگر مرحله‌ی سوم مراتب نظم هندسی در کار ایشان است. علی‌الخصوص که کثرت در نگارش و تنوع‌پذیری در صفحه از نظر به کارگیری انواع خطوط در دو کتاب اطلس و تعلیم خط ما را به این نکته رهنمون می‌نماید که قدرت و توانمندی استاد در دو خط نسخ و ثلث بر خط نستعلیق و شکسته مرجح است و این ریشه را باید در عهد کودکی استاد جست و جو کرد، زیرا که اولین سرمشق‌های ایشان خط نسخ بوده است. البته این امر تمام علت را تبیین نمی‌کند زیرا ارتباط دائم استاد با قرآن، کتب ادعیه و احادیث به کاربودن خطوط نسخ و ثلث قوت بیشتری می‌بخشیده است و این امر باعث توجه بیشتر استاد به این دو شیوه مهم شده است.

در واقع اهمیت متن و ماده نوشتاری و درک جامعه از نوشتار سه عاملی می‌باشند که در شخصیت خوشنویس متجلی شده و از این ارتباط تنگاتنگ، یک نظام مطلوب هندسی فراهم آمده است. در کنار این بررسی مقدماتی بجا خواهد بود که مضمون نقطه نظرات استاد غلامحسین امیرخانی را در مورد شیوه ایشان بیاوریم:

«مرحوم استاد فضایی همچنان که اصحاب هنر خوشنویسی آگاهند دارای توانمندی زوجانی بود که شیوه‌های گوناگون خوشنویسی را به زیبایی تجربه می‌کرد. اما اوج شکوفایی و بارز بودن شیوه ثلث در کار آن مرحوم به وضوح دیده می‌شد در آثار ایشان الهام و مشق مکرر از خوشنویس بزرگ مرحوم غروی و تلقین و تکرار از آثار مرحوم احمد معصومی زنجانی (۱۳۶۱-۱۲۸۳ ه ق) در کنار مشق خیالی و مشق نظری مداوم از کتیبه‌های اصفهانی قابل بررسی است.

اگر مرکز قلم ایشان را ثلث بدانیم می‌توان در مراحل بعد از خط نسخ آن مرحوم را که جلوه‌ای ارزشمند از شیوه نسخ ایرانی را به نمایش می‌گذارد مورد توجه قرار داد و آن را تأثیرپذیری از استاد مسلم نسخ‌نویسی مرحوم احمد نیریزی دانست. «بالاخره این که استاد فضایی در نستعلیق شیوه مرحوم زرین خط را دنبال می‌کرد.» (امیرخانی، ۱۳۷۶) با در نظر داشتن این سه توانمندی خاص باید اذعان داشت که مرحوم استاد فضایی یکی از معدود چند قلمی‌های موفق روزگار ما بود.

تعیین مؤلفه‌های ریزتر شیوه خطی مرحوم فضایی گرچه امکان‌پذیر است اما آن را به مجال دیگری موکول می‌کنیم. با این امید که دوستان صاحب‌نظر در این زمینه راهگشایی‌های لازم را با نقد منطقی و

چاپ‌ها اثر استاد فضایی

متفکرانه آثار این استاد بزرگوار به انجام رسانند. به‌خصوص به هنرجویان و علاقمندان خوشنویسی یادآوری می‌شود که در کنار عوامل اشاره شده که مستلزم شکل‌گیری خوشنویسی واقعی است یک عامل درونی دیگر وجود دارد و آن نیز همان تلاش و مرارت لازم در کسب ظرایف این هنر است. و این همان وصیت استادی است که بیش از ۶۰ سال در این راه تلاش کرد و با مرارت و مطالعه بی‌امان به شیوه‌ها و شگردهای خط آشنا گردید.

تا نگردي آشنا زين پرده رمزي نشنوي

گوش نامحرم نباشد جاي پيغام سروش

منابع

- ۱ - فصلنامه هنر. مصاحبه با استاد فضایی شماره ۱۴، پاییز ۱۳۶۶، صفحات ۵۲ الی ۷۱
- ۲ - رشد معلم، مصاحبه با استاد فضایی، شماره ۷ سال یازدهم فروردین ۷۲ توسط استاد جواد محقق
- ۳ - کیهان فرهنگی. مصاحبه با استاد فضایی، شهریور ۱۳۶۸
- ۴ - گاور، البرتین. تاریخ خط، ترجمه‌ی عباس مخبر، کورش صفوی نشر مرکز ۱۳۶۷
- ۵ - فضایی، حبیب... اطلس خط، انجمن آثار ملی اصفهان، چاپ اول، ۱۳۵۰.
- ۶ - فضایی، حبیب... تعلیم خط، سروش، تهران، ۱۳۵۶
- ۷ - وزارت ارشاد اسلامی. بروشور یادمان استاد فضایی، تالار وحدت، (آذرماه ۱۳۷۶)
- ۸ - نقل به مضمون از سخنرانی استاد غلامحسین امیرخانی در مراسم بزرگداشت مرحوم فضایی، تهران تالار وحدت، آذرماه ۱۳۷۶
- ۹ - عطریان، مهدی. هفته نامه جام اصفهان، ادب و هنر، ویژه نامه چهلمین روز درگذشت استاد فضایی، (۱۹ آذر ۱۳۷۶)